

[1–2022]

history – theory – criticism

dějiny–teorie–kritika

Obsah | Contents

Editorial 5

1. Studie a eseje | Studies and Essays

STANISLAV HOLUBEC – Introduction: Imagining the Future as a Culture of Defeat – Eastern and Central European Imagined Futures since 1945
Úvod: Představy o budoucnosti jako kultura porážky – východoevropské a středoevropské představy o budoucnosti od roku 1945 9

ANNA ELISABETH KEIM – World Unity as the Only Future for Modernity: Localising the World State Idea and Its Proponents in (late) 1940s Germany
Světová jednota jako jediná budoucnost modernity: nalézání myšlenky světového státu a jejich zastánců v Německu (konce) 40. let 20. století 17

LEJLA VESKOVIĆ – Two Futures Imagined in the Post-socialist Yugoslosphere
Dvě představy budoucnosti v postsocialistické jugosféře 45

ANASTASIA MITROFANOVA – The Future Seen from the Edge of Society: Contemporary Russophone Communist Sci-Fi
Budoucnost nablížená z okraje společnosti: současná ruskojazyčná komunistická sci-fi 75

ENIS SULSTAROVA – The Future of a Stalinist State: Albanian Science Fiction Literature during Communism
Budoucnost stalinistického státu: albánská vědeckofantastická literatura za komunismu 91

2. Diskuse a rozepře | Discussions and Disputes

PETR WOHLMUTH – “You have to do it with love... Oral history was something I was never paid for...” An Interview with Professor Alessandro Portelli (Sapienza Università di Roma)
„Musíte to dělat s láskou... za práci v oboru orální historie jsem nikdy neobdržel žádnou mzdu...” Rozhovor s profesorem Alessandrem Portellim 115

3. Recenze a reflexe | Reviews and Reflections

JIŘÍ ŠTAIF – <i>Modernizace na pokračování. Společnost v českých zemích (1770–1918)</i> (Pavel Himl)	133
MARTIN NODL – <i>Na vlnách dějin. Minulost – přítomnost – budoucnost českého dějepisectví</i> (Jan Horský)	140
DANIELA MYSLIWIEZ-FLEISS – <i>Die Fabrik als touristische Attraktion. Entdeckung eines neuen Erlebnisraums im Übergang zur Moderne</i> (Zdeněk Nebřenský)	155
E. MICHAEL GERLI, RYAN D. GILES (EDD.) – <i>The Routledge Hispanic Studies Companion to Medieval Iberia: Unity in Diversity</i> (David de Pablo)	161
Editorial Note	167
Upozornění redakce	170

DANIELA MYSLIWIEZ-FLEISS, *Die Fabrik als touristische Attraktion. Entdeckung eines neuen Erlebnisraums im Übergang zur Moderne,*

Köln 2020, Böhlau, 452 s., ISBN 978-3-412-50779-4

Jak napovídá název knihy, pojímá autorka továrnu nejen jako ekonomickou a sociální instituci, nýbrž také jako kulturní fenomén – turistickou atrakci. Na více než čtyřech stranách popisuje v pěti kapitolách měnící se vnímání továrny, která se ze zlověstného, podezřelého a nebezpečného místa stala během několika desetiletí vyhledávaným turistickým cílem. Zkoumá, jak si němečtí obchodníci, inženýři a přírodovědci prostřednictvím cest do britských továren osvojovali nové znalosti potřebné k výstavbě a zařízení průmyslových podniků. Ukazuje, jak se k nim později přidali sociální reformátoři zkoumající pracovní a zdravotní podmínky v továrnách a shromažďující etnografické poznatky o životě pracujících. Na přelomu 19. a 20. století se mezi návštěvníky továren zařadili také příslušníci vyšších středních vrstev, jimž přinášela návštěva továrny nový zážitek. Podobně jako cizokrajné země také továrna vytvářela sociokulturní distinkce a přispívala k tomu, že si turisté („buržoazie“) uvědomovali svoji odlišnost od „dělníků“ (s. 11–16).

V první kapitole se autorka zabývá tím, jak vznikají turisticky atraktivní místa. Zdůrazňuje, že konstitutivní je především rostoucí povědomí o těchto místech. Aby se takovým místem stala například továrna, musely se informace o ní dostat k jejím potenciálním návštěvníkům. Možná až příliš zdlouhavě reprodukuje rozmanité koncepty kulturních dějin. Připomíná francouzské a německé klasiky dějin mentalit, způsob, jakým se inspirovali sociologii vědění a jak tyto podněty využili při zkoumání kulturních významů. Snaží se tyto abstraktní kategorie propojit s konkrétními (turistickými) místy a rekonstruovat továrnu jako „prostor vědění“. Prostému čtenáři není vždy zřejmá souvislost těchto velmi různorodých přístupů. Výsledkem je defilé mnoha jmen a heslovitých sdělení (s. 22–26).

Ve své definici prostoru vychází autorka z prací marxistických sociologů Henriho Lefebvra a Pierra Bourdieua, kteří pojímají prostor jako výsledek sociální praxe a sociálních vztahů. Kromě pevně daného materiálního prostoru se podle nich prostor utváří prostřednictvím symbolických reprezentací (např. v podobě městského plánování, s. 27). Jakkoliv autorka servíruje čtenáři nesmírně sofistikované intelektuální menu, nelze se ubránit dojmu, že neříká nic zásadně převratného. Rozlišení mezi objektivními historickými podmínkami a subjektivním

prožíváním historickým aktérů je součástí hlavního proudu historiografie posledních padesát let. Přinejmenším od krize historismu na konci 19. století jsou si historici také vědomi, že nelze zaměňovat prameny odkazující ke společenské praxi s prameny zobrazující tuto praxi (kulturní a symbolické reprezentace).

V návaznosti na Foucaultovu koncepci diskurzu rozlišuje mezi vlastním prostorem a informacemi o prostoru. Lidé přistupují ke konkrétnímu prostoru či místu s nějakou již předem utvořenou představou, jež „strukturuje“ jejich vnímání. Jakkoli je důležité mít tento poznatek při kritice pramenů na mysli, nevěřím, že by prvoplánová idea dokázala zásadně ovlivnit bezprostřední zkušenost: sebekrásnější turistický bedekr nikoho nepřesvědčí, pokud turisté bydlí ve špatném hotelu, jídlo za mnoho nestojí a moře je špinavé. Těžko souhlasit s tvrzením, že „vědění“ determinuje „prostory vědomí“ (s. 28). Idealizované obrázky továren ve firemních publikacích a propagačních materiálech nikdy nezmatly veřejné mínění natolik, aby považovalo továrny za ztělesnění společenského blahobytu a pokroku. Ostatně již Adam Smith tvrdil, že továrnám se daří tam, kde je potlačen duchovní život a vzdělání („nevědomost je matkou průmyslu“).

Největší přínos knihy spočívá v diferenciaci pramenů k továrním dějinám a důraz na jejich performativní a inscenační stránku. Autorka ukazuje, jak se lišily zprávy o továrnách v závislosti na tom, kdo byl jejich pisatelem. Je očividné, že podnikatelé, inženýři a národohospodáři mluvili o továrnách jinak než sociální reformátoři a dělničtí předáci. Další kategorii informátorů představovali publicisté a zvědavci hledající v továrnách senzaci: prostřednictvím reportáží o sexuálních výstřelcích, alkoholismu, bídě a nedostatečné hygieně nastavovali zrcadlo měšťácké společnosti. Na základě jejich poznatků se zformoval „městský“, „sociální“ či „průmyslový“ turismus. Stále více turistických průvodců zahrnovalo do výčtu místních pozoruhodností továrny a dělnické čtvrtě, aby nabídly středostavovskému publiku nějaký neobvyklý zážitek. Práce a výroba se stávaly předmětem turistické zvědavosti (s. 45–48).

Důležitou skupinou informující veřejnost o továrních poměrech byli státní úředníci, především živnostenská inspektoři. Autorka je zmiňuje pouze příležitostně (ostatně většina studií k dějinám továren vyzdvihuje individuální schopnosti podnikatelů a pomíjí úlohu státních úřadů, přestože historici industrializace již před mnoha lety poukázali na jejich důležitost). Mnozí inspektoři měli sociálně-liberální smýšlení a mohli bychom je považovat za zúčastněné pozorovatele: opakovaně popisovali sociální a zdravotní excesy v továrnách. Současně však dávali svým zprávám objektivizovanou podobu. Vzhledem k rozšíření těch-

to oficiálně publikovaných zpráv a podílu některých inspektorů na organizaci továrního turismu nebyli cestovatelé odkázáni na jednostranný zdroj informací.¹

Podobně by bylo možné korigovat autorčin poznatek, že první vyobrazení továrních podniků se objevují ve francouzských encyklopediích z druhé poloviny 18. století. Mědirytina znázorňující „Werk- und Kunsthaus“ na vídeňském předměstí Tabor či album hornolitvínovského podniku J. J. Valdštejna jsou o více než tři desetiletí starší. Navíc se nejednalo o výjimky, nýbrž o součást kulturně-uměleckého proudu zobrazující práci a člověka.² První filmové zachycení tovární výroby a továrních dělníků jsou doloženy již během první světové války (zcela určitě v českých zemích), a nikoliv až o tři desetiletí později, jak autorka tvrdí (s. 61).³ V angloamerickém či německém kontextu tomu určitě nebude jinak. Autorka záslužně připomněla, že k popularitě továren přispěly turistické průvodce Karla Baedekera. Továrny se zařadily mezi vyhledávaná místa „cestovatelů v křesle“, kteří se s nimi prostřednictvím Baedekerových průvodců, obrázkových časopisů a šestákových magazinů seznamovali v pohodlí svého obývacího pokoje.

I když byly tyto časopisy určeny pro širokou veřejnost, pracujícím byly údajně až do konce 19. století přístupné pouze v čítárnách a knihovničkách (s. 70). Toto tvrzení přebírá autorka ze sekundární literatury. Přesto je nutné připomenout, že již v této době existovala široká síť dělnických vzdělávacích spolků spravujících vlastní knihovny. Na ně navazovaly podnikové, odborové a lidové knihovny nabízející vedle dělnického tisku, politické a osvětové literatury také kratochvilné romány a časopisy. Samostatnou kapitolu představovaly romány pro služby uveřejňované na pokračování mnohdy právě na stránkách společenských časopisů. Měšťanská kultura a literatura byly v dělnickém prostředí široce recipovány. První dělnické vzdělávací spolky se neobešly bez záruk důvěryhodných občanů vyšší střední třídy. Ve spolcích přednášeli středostavovští vzdělanci. Studenti poskytovali pracujícím za drobnou odměnu nejrůznější vzdělávací kurzy. Řada podniků provozovala vlastní večerní, nedělní a pokračovací školy pro zaměstnance a jejich děti.

Vedle dějin turismu a industrializace znamenají pro autorku důležitý referenční rámec dějiny vzdělaného a podnikového měšťanstva, jehož mužští představitelé patřili mezi významné cestovatele a převažovali mezi prvními turisty

- 1 ZDENĚK NEBŘENSKÝ, *Katedrály industriálního věku: textilní továrny a sociální otázka v českých zemích, 1884–1914*, Praha 2019.
- 2 VÁCLAV HUSA, *Homo faber: der Mensch und seine Arbeit: Die Arbeitswelt in der bildenden Kunst des 11. bis 17. Jahrhunderts*, Praha 1971.
- 3 RUDOLF KUČERA, *Rationed life: science, everyday life, and working-class politics in the Bohemian Lands, 1914–1918*, New York 2016, s. 58–61.

(s. 81–111). Výborným způsobem shrnuje více než čtyři desetiletí trvající výsledky německé „Bürgertumsforschung“. Přestože se v ní velmi dobře orientuje, nejsem si jistý, zda se „buržoazie“ svými cestami a turismem záměrně vymezovala vůči jiným vrstvám, například dělnictvu (s. 93). Rodinný život, bytové a zdravotní poměry, úroveň vzdělání, trávení volného času se samozřejmě odlišovaly. Vyplyvaly ale podle mého názoru spíše ze strukturálních daností a individuálního jednání než kolektivního, stavovského či „třídního“ vědomí. Nedokážu si představit, že by ženy podnikatelů zůstávaly v domácnosti proto, že dělnice pracovaly; průmyslníci si stavěli vilové domy, protože dělníci bydleli v koloniích; děti buržoazie navštěvovaly gymnázia, aby se vyhnuly továrním školám apod. Lidé s různým sociálním statutem se nejen mýjeli, nýbrž také potkávali.⁴ Středostavovské návštěvy, exkurze a výlety do továren jsou toho ostatně velmi dobrým dokladem. V poslední čtvrtině 19. století přispívala sociální mobilita k větší diferenciaci i k zmasovění: společenské rozdíly se leckde rychle stíraly.

Autorka na následujících stranách uvádí příklady, které odporují tomu, že by si buržoazie záměrně udržovala odstup od ostatních společenských vrstev a přehnaně dávala na odiv své skupinové distinkce (s. 95–96). Rostoucí počet obyvatel a expanze průmyslových podniků ve městech narušovaly jejich stávající topografii. Cesty městské honorace, průmyslníků, úředníků a pracujících se stále více křížily. Tovaryšské vandry skončily možná v některých regionech s přijetím moderního živnostenského řádu (s. 97), avšak mnozí dělníci cestovali za prací i nadále. Jak v rámci střední Evropy (např. mezi Brnem, Lipskem, Prahou, Mnichovem a Varšavou), tak do zámoří (kupř. mezi Svitavami a New Yorkem).

Ve třetí kapitole spojuje autorka všechny tři badatelské okruhy a hledá odpověď na otázku, jakým způsobem se továrna stala objektem zvýšeného zájmu středostavovských turistů. Podobně jako krajina, hory, moře a další exotické destinace, také továrna se zařadila mezi turistické atrakce. Na některých místech nepůsobí autorčino vysvětlení příliš přesvědčivě. Vychází z lineárního vývoje továren, na jehož počátek staví malé podniky s několika desítkami pracovníků a zapojením průmyslníků do výrobního provozu. Jednoduše předpokládá, že z těchto fabriček vyrostly díky technickým inovacím a ekonomické prosperitě obří závody s tisíci zaměstnanci (s. 160–164). Nicméně tímto vývojem prošlo několik málo závodů a podnikatelů. Továrny byly zakládány ve městech stejně jako na venkově. Některé sice dosáhly prosperity, mnoho jich však zkrachovalo. Na řízení většiny

4 ADINA LIESKE, *Arbeiterkultur und bürgerliche Kultur in Pilsen und Leipzig*, Bonn 2007; JÜRGEN KOCKA, *Arbeiterleben und Arbeiterkultur: die Entstehung einer sozialen Klasse*, Bonn 2015.

menších a středních továren se jejich vlastníci nepřestali podílet, udržovali kontakty se svými podřízenými, bydleli v blízkosti svých podniků atd.

Jestliže autorka tvrdí, že exkurze žáků reálných a odborných škol a návštěvy vážených gentlemanů a dam v továrnách přispěly k rozšíření technického obzoru vyšší střední třídy („buržoazie“, s. 176), lze se ptát, nakolik se jednalo o součást turismu. Desetitisícové náklady společenských časopisů a cestovních průvodců, v nichž se objevují informace o průmyslové výrobě, ukazují na rostoucí význam technického vzdělání. Tovární budovy projektované Peterem Behrensem či Walterem Gropiem nepochybně patřily k divům moderní techniky a architektury v daném místě. Jednalo se však o ojedinělé stavby. Autorka neprokázala, že by kolem nich proudily zástupy turistů.

Kapitola obsahuje odkazy na desítky článků pojednávajících o továrnách, především nově postavených a vzorově zařízených podnicích. Není ale jasné, zda tyto články byly známkou masového turismu. Čtenář se v nich navíc někdy ztrácí. Jejich systematictější zpracování, včetně podrobnějšího tematického, autorského, časového a místního určení, by nepochybně přispělo k přesvědčivější argumentaci. Nerozumím, proč autorka nepracuje s hlavním pramenem svého zkoumání strukturovaněji. Zvláště když archivní dokumenty zachycující jednotlivé turistické návštěvy nejsou tak četné. Mám také pochybnosti, zda reportáže byly určeny výhradně turistům. Spíše se jednalo o určitý typ veřejnosti, jež se konstitovala na konci 19. století a ke slovu se dostala v následujících desetiletích.

V páté kapitole se věnuje institucionalizaci turistických návštěv v továrnách. Snaží se rovněž blíže charakterizovat návštěvníky a jejich motivy. Podle autorky začaly čokoládovny Stollwerck, chemické závody Bayer nebo Kruppovy ocelárny evidovat turistické návštěvy a exkurze na počátku devadesátých let 19. století (s. 217). Nicméně v severovýchodních Čechách byly turistické prohlídky továren mnohem staršího data: například v roce 1858 vyšlo proslulé industriální album liberecké živnostenské komory.⁵ V roce 1886 uskutečnil Niederösterreichischer Gewerbeverein ve Schrollově přádelně v Meziměstí svoji jubilejní 50. průmyslovou exkurzi. Nechce se rovněž věřit, že by se možnosti žen v Porýní a v Čechách nějak zásadně lišily: Božena Němcová či Marie Červinková-Riegrová továrny navštívily poměrně záhy a zveřejnily o nich svá svědectví. V tomto ohledu rozhodně byly „samostatně a aktivně jednajícími subjekty“ (s. 229).

V šesté kapitole analyzuje autorka na základě publikovaných reportáží turistické zážitky a praktiky při prohlídkách průmyslových podniků („Blickprakti-

5 ANTON ANSCHIRINGER, *Album der Industrie des Reichenberger Handelskammer-Bezirks*, Reichenberg 1858.

ken“). Počátky fascinace tovární výrobou, stroji a dělnictvem datuje do poloviny 19. století (s. 285–286). Dovolím si tvrdit, že jsou staršího data. Například anglický *The Mirror* přinesl reportáž o Arkwrightově továrně v Cromfordu v roce 1827. Zpravodaj listu *Moravie* referoval o brněnských textilkách či vítkovických železárnách na přelomu třicátých a čtyřicátých let 19. století.

Důležitý pramen zkoumání představuje obrazový doprovod reportáží a první industriální fotografie. Jejich kritika je velmi umně provedená. Autorka pracuje s perspektivismem, jenž vnímání obrazů spojuje s interpretační perspektivou těch, kdo je pozorují. Upozorňuje, že na industriálních fotografiích dominují detailně znázorněné výrobky v rozlehlé tovární hale. Ohromné množství stejného, systematicky naaranžovaného zboží vytváří optický klam a umocňuje dojem z průmyslové výroby. Podobnou industriální estetiku má také kombinace neživých strojů a zpředměněných lidských těl (s. 302–346). V této souvislosti bychom mohli namítnout, že ženy byly jak aktivně jednajícími (pracujícími), tak ukázněnými a ukázněvanými subjekty.

Podivně působí autorčino zjednodušení tehdejší společnosti na buržoazii a dělnictvo. V knize se opakovaně píše o buržoazních (středostavovských) návštěvnicích továren udržujících si společenský odstup od průmyslového dělnictva (s. 373, 396). Na některých místech se jedná téměř o binární pojetí dějin, což čtenáře obeznámeného s limity marxistické historiografie poněkud irituje. Předobrazem podnikových blahodárných zařízení nebyly pouze manoriální vztahy mezi vládoucími (šlechtou) a ovládanými (poddanými), které v moderní době nahradil industriální paternalismus (s. 363). Mnohá blahodárná zařízení měla také emancipační poslání. A konečně světová výstava v Paříži v roce 1867 prezentovala více než jen idealizované venkovské domy z různých zemí (s. 370). Podnítila například rakouské státní úředníky, aby se více věnovali bytové otázce pracujících a přiměli průmyslníky ke stavbě dělnického bydlení.

Přes všechny dílčí námitky je třeba říci, že kniha je velmi pěkně napsaná. Výborná stylistická úroveň, bohatá slovní zásoba a elegantní akademický jazyk přispívají k silnému čtenářskému zážitku. Autorka hýří rozmanitými podněty a kritickými postřehy. Přichází s vyhraněnými tvrzeními a zobecňujícími závěry. Zkrátka stojí za přečtení.

Zdeněk Nebřenský
Německý historický ústav – pracoviště v Praze